

Файзулло Эрназаров

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети “Жаҳон тарихи” кафедраси профессори,
тарих фанлари доктори (DSc).

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14498974>

ХИВА ХОНЛИГИДАГИ МАДАНИЯТ ДУРДОНАЛАРИНИНГ ТАЛОН-ТАРОЖ ҚИЛИНИШИ

Аннотация. *Мақолада Россия империяси мустамлакаси даврида Хива хонлигидаги санъат ва маданиятга оид қимматбаҳо буюмларнинг талон-тароаж қилинишига оид таҳлилий маълумотлар берилган.*

Калит сўзлар: Хива, Россия, санъат, маданият, қўлёмалар, Мак Гахан, Николай Романов, В.Вяткин.

Хоразм воҳасида асрлар давомида сон-саноксиз маданий бойликлар яратилган. Хива хонлиги Россиянинг асоратига тушгач, халқимизни худди мана шу маданий меросдан жудо қилиш мустамлакачи маъмурларининг асосий мақсадларига айланди. Хоҳ ўтмишда, хоҳ бугун бўлсин, бошқа миллат, давлатни ўзига қарам қилиш ниятида ҳаракат қилган, қилаётган кучлар доимо бир сиёсатни юритганлар, юритадилар: яъни, қарам халқнинг маънавий, маданий, тарихий меросини йўқ қилиш, ундан жудо этиш. Чор Россиясининг Скобелев

деган генерали шундай деб ёзган эди: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди». Рус истилоси олдидан Ўрта Осиёга Россиядан бир гуруҳ олимларнинг жўнатилиши ҳам аслида ўзбек халқининг маданий меросини, хонликлардаги осори-атиқаларни рўйхатга олиш эди. Хива хонлигига юриш олдидан ундаги маданий бойликларни қўлга киритишнинг йўл-йўриқлари ишлаб чиқилди. Бу вазифани Россия императорлиги география жамияти атрофида фаолият юритган олимлар амалга оширдилар. 1834 йилдаёқ, шарқшунос Х.Френ Ўрта Осиёда мавжуд бўлган нодир қўлёзмалардан «Юз асарнинг тадрижий рўйхати»ни тузиб чиққан эди. Кейинчалик эса шарқшунос олим П.Лерх Хива хонлигида нималарга эътибор бериш ва қўлга киритиш мумкинлиги ҳақида махсус дастур ишлаб чиқиб, Туркистон генерал-губернаторига юборди [1: 4]. Бу дастур босмахонада қўплаб нусхаларда чоп этилиб, Хива юришида қатнашувчи аскар ва офицерларга тарқатилди. Дастурда Хива хонлиги ерларида нодир буюмларга, жумладан, қўлёзма китоблар, танга, муҳр, амалий санъат намунаси бўлган ва ҳунармандларнинг санъати мужассамлашган ипак гиламлар, ўймакорлик билан ишланган мис асбоблар, эгар-жабдуқлар, айниқса қимматбаҳо тошлар билан безатилган қилич, пичоқ ва бошқа осори-атиқаларга алоҳида эътибор бериш лозимлиги кўрсатилган эди.

Хива хонлиги забт этилгач, талон-тарож бекиёс даражада ортди. Бу ҳақда Баёний шундай ёзади: «Галавачоф хазинани очдуруб хазинага кирди, бир сандали (тахт) бор эди. Галавачоф кўруб деди: «Бу имфератур саройида туратурғон шоҳи сандалиларга ўхшашдур. Ҳамоноким, имфературдин хадя тариқасида бу ерга келгандур». Яна музайян бир сандаликим, Муҳаммад Раҳим Баҳодирхони аввалиннинг замонларида тузатилмиш (ясалмиш) эрди. Яна бир неча темур орча кўрдилар. Ҳаммалари холи эрди. Магар, бирининг ичи тўла танга эрди. Яна бир зинпўш (эгар-жабдуғ) кўрдилар. Олтун ва зумуррад била мурассаъ (безатилган) эрди ва бир миқдор мурассаъ қиличлару ханжарлар ва

милтуку тапшончалар ва неча олтун чопулгон покиза улуф милтуқлар бор эрди. Ва бир неча навиход (янги кашфиёт) олтиотар бор эрди. Яна ўн икки тўфанг била бир хиле фишанг (ўқ) ва фишанг тўлдуратурғон олатлар (асбоблар) бор эрди. Ва бир англизи олтиотар бор эрди ва англиздин келган бир нома бор эрди. Яна бир уйда уч юз мужаллад (жилддан иборат) ёзма музайян китоблар бор эрди ва чоройнаву совутлар ва дубулғалару қуллуку тизлику ўқ-ёйларнинг ҳаммасига мутасарриф (эгаллик) бўлди, чун ҳаммаси мурассаъ (сараланган) ва мужавҳар (жавохир қадалган) ва баҳодор нимарсалар эрди, Петербурғга юборилди» [2: 53].

Хива истилосининг гувоҳи бўлган америкалик журналист Мак Гахан ўз кўзи билан кўрган Хива саройи хазинасини батафсил тасвирлаб ёзган эди. Унинг сўзларига қараганда, хон саройининг бир-бирига туташ икки хонасида у хилма-хил қурол-яроғларнинг ва ҳарбий аслаҳаларнинг катта уюмини кўрган, улар орасида уни «нилуфар гули тасвири туширилган рицарлар қалқони», безакдор қадимги шарқ қуроллари, «Хуросон қиличлари, Эрон шамширлари ва тошлар қадалган қимматбаҳо ғилофли афғон ханжарлари» ҳайратга солган. Иккинчи хонада асосан китоблар, шунингдек, ўқ-ёйлар ва «кўплаб қадимий идишлар мавжуд бўлган. Фақатгина XVII-XIX асрларга оид хитой чиннисидан ясалган буюмлар мингдан ортиқ бўлиб, бу нодир буюмлар рус офицерларига ўлжа бўлди» [3: 30] дейди у. Хон саройидан олинган катта миқдордаги қимматбаҳо гиламлар эса аскарларни рағбатлантириш, харажатларини қоплаш учун номаълум кишиларга сотиб юборилган. Г.Чабровнинг ёзишича, қимматбаҳо нарсаларнинг анча қисми юриш қатнашчилари томонидан ўғирланган, сўраб-суриштириб ўтирмасдан сотиб юборилган. Масалан, аёлларнинг қимматбаҳо, қадимий безак буюмлари вазнига қараб, ҳар бир қадоғи 25 кумуш рублдан пулланган [4: 18].

Рус ҳукумати Хивани забт этиб бўлгач, туркманларга қарши жазо экспедициясини жўнатди. Туркманлардан кўплаб миқдорда гилам, газлама, кийим-бош, турли зеб-зийнат буюмлари тортиб олинган. Олиб кетишнинг

иложи бўлмаган барча нарсаларни ёқиб юборишган. Натижада Хоразм хунармандлари яратган кўплаб ноёб маданият дурдоналари куйиб кул бўлган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, маданий бойликларни тўғридан-тўғри тортиб олишдан ташқари, рус маъмурияти айрим шахслар томонидан ер қавлаш, канал қозиш ва бошқа ишларда топилган хазина, осори-атиқаларнинг археология ҳайъатига жўнатилишини талаб қилган. Ҳатто бу тўғрида рус ҳукумати махсус фармон ҳам чиқарган.

Айни вақтда ҳайъатнинг яна бир кўрсатмаси шундай эдики, топилган хазина ва осори-атиқаларни бўлақларга бўлмай, тўла, қандай топилган бўлса шу ҳолича жўнатиш талаб қилинган. Ер остидан топилган хазина ва бошқа ёдгорликларни ҳайъатга топшириш тўғрисидаги тартиб-қоидалар маҳаллий аҳолига миллий тилда етказилган ва тарқатилган [5: 17].

Туркистондаги рус маъмурлари топилган ёдгорликларни мунтазам равишда Россияга жўнатиб турди. Хива юришида қатнашган княз Николай Константинович Романов ҳам беҳисоб ўлжа билан қайтган.

Хива юришида қўлга киритилган қўлёзма ва антиқа буюмларни Петербургга жўнатиш маъмурий буйруқ билан Туркистон генерал-губернаторининг фахрий маслаҳатчиси, шарқшунос А.Кун зиммасига юклатилди. Унинг «Хива хонлигига юриш» асарида кўрсатилишича, бу юриш кўплаб қимматли бебаҳо хазиналарнинг эгалланиши билан яқунланди. А.Кун бу асарида Хивадан талаб кетилган қимматли буюмлар рўйхати ва нималар Петербург музейларига жўнатилганини кўрсатган [6: 9].

Дарҳақиқат, Хива хони саройидан олинган ноёб ёдгорликлар ўзбек халқининг моддий ва маънавий мулки бўлган буюмлар, ҳатто хон архивидаги минглаб ҳужжатлар ҳаммаси олиб кетилди. Рус маъмурлари ва уларга хизмат қилган шарқшунос олимлар Туркистон халқлари яратган бу бойликларнинг аҳамиятини, уларнинг вақт ўтиши билан баҳоси ошиб боришини яхши фаҳмлаган эдилар. П.Лерх ишлаб чиққан дастурда ҳам махсус «қўлёзма ва

тангалар тўплами» номли бўлим тузиб чиқилган бўлиб, унда Россия учун муҳим аҳамиятга эга қўлёзмалар рўйхати кўрсатилади. Масалан, оламга машҳур Абу Райҳон Берунийнинг «у ёки бу асарини қўлга киритиш катта бахт бўлур эди. Россияда Беруний асарларидан бирортаси ҳам йўқ» [7: 361], дейилган эди ушбу дастурда. Айниқса хон кутубхонаси уларда катта қизиқиш уйғотиб, ундаги маънавий бойликлар синчковлик билан қараб чиқилди, олиб кетиш учун сараланди. Улар орасида миниатюралар билан безатилган, зарҳал ҳарфлар билан битилган хаттотлик санъатининг дурдоналари кўп эди. А.Кун шарқ қўлёзмалари ва ҳужжатларидан иборат 300 китобни, шундан 129 таси 140 жилддан иборат тарихий асарлар, 20 муаллифнинг 30 жилдлик асарлари, ҳуқуқшунослик ва илоҳиёт масалалари бўйича 50 жилддан иборат 40 асар, 18 нусха «Қуръон» ва 90 та дарслик тўплаган ва уларни 1873 йили император кутубхонасига топширган [8: 31].

Шунингдек, А.Кун ва унинг гуруҳи Хивадан танга зарб қилишга мўлжалланган 200 нусха штампни, муҳрлар боғламини, хон тахтини, 172 нусха Жўчи тангаларини, Қўнғирот сулоласидан бўлган Хива хонларининг 3 нусха тангасини ҳамда этнографик аҳамиятга эга бўлган аёллар ва болалар кийим-бошлари, кўплаб тилла ва кумуш безакларни олиб кетган [7: 361].

Юқорида зикр қилинган 20 та асар орасида Низомий Ганжавий асарлари қўлёзмаси, «Тарихи Восифий», «Искандарнома», Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий»си, Навоийнинг «Хамса»си, Рабғузийнинг «Қисас ул-анбиё» асари, «Тафсири Қуръон», «Равзат ус-сафо», «Достони Қосим ва Гўрўғли», Абулғозихоннинг «Шажараи турк» асари ва араб, форс, ўзбек тилларидаги бошқа асарлар бор эди. А.Куннинг рўйхатида Кўхнаурганчдан олиб кетилган кошинлар ҳам қайд этилган бўлиб, улар қайси ёдгорликлардан кўчириб олингани кўрсатилмаган. Хоразм ўлкасининг маданияти ниҳоятда қадимийлигини ва у жаҳон цивилизациясининг бир таркибий қисми эканига фаҳми етган А.Кун бекорга бундай деб ёзмаган: «Бу ердаги цивилизацияни

Дажла ва Фрот дарёлари соҳилларидаги Месопатамия цивилизациясидан кейин вужудга келган деб бўлмайди. Хива воҳаси қадим замонлардан буён бутун жанубни шимол ва Европанинг шимоли-шарқи билан савдо-сотик орқали боғлайдиган минтақа бўлиб хизмат қилган». Айни вақтда Кун бу ердаги маҳаллий маданият дурдоналарига араблар истилоси биринчи бўлиб, мўғуллар истилоси эса иккинчи бўлиб қаттиқ зарба бўлганини таъкидлайди-ю [9: 12], лекин олим сифатида Россиянинг бу ерда ўтказган босқини, талон-тарож сиёсати аввалги иккита босқиндан кам бўлмаган учинчи оғир зарба эканини эслаб ҳам ўтмайди. Шунинг учун ҳам у Хива юришидаги алоҳида «жонкуярлиги» учун рус ҳукумати томонидан фахрли унвонлар билан тақдирланган. 1874 йили Туркистон генерал-губернаторлиги ҳузурида ўқув ишлари билан боғлиқ алоҳида топшириқлар бўйича катта маслаҳатчи қилиб тайинланган [10: 116].

Шунингдек, саройдан Хива хонларининг тахти тортиб олиниб, 1874 йили Москвадаги қурол-аслаҳа палатасига топширилди. Тахтни илмий тавсиф этган рус олими В.Стасовнинг ёзишича: «Бу тахт Хива ҳунарманд усталари маҳоратининг чўққиси, яъни металга гул солиш ҳунарининг бетакрор маҳсулидир» [11: 862]. В.Стасов яна фикрини давом эттириб шундай ёзади: «Ўрта Осиё санъатининг ўзига хослиги ва оригинал эканлигини айтмоқчиман, бу ўзига хослик ва оригиналлик Хива хони тахтида, унинг Ўрта Осиёдаги кўпчилик бадий буюмлар сингари ўзига хос эканида, гўзаллигида, нақшларида, ясашиш техникаси ва ишланишидаги назокатида кўриниб турибди» [11: 862].

Хивани талон-тарож қилиш нафақат хон саройида, балки босқинчиларга қарши курашда қатнашган амалдорларнинг уйларида ҳам олиб борилди.

Хива юриши тўғрисидаги расмий ҳисоботда кўрсатилишича, ҳукумат томонидан талон-тарож ҳақида берилган кўрсатма аниқ ва қатъий бажариб борилган. Масалан, Қўнғиротнинг забт этилиши вақтида хон хазинаси ва амалдорлари мол-мулкини аниқлаш учун махсус хайъат тузилган.

Хивани талон-тарож қилиш вақтида девонбеги лавозимидаги Матмуроднинг уйидаги мол-мулкни текшириш ва рўйхатга олиш учун ҳайъат тузилди [12: 18]. Текширувдан сўнг Матмурод ҳибсга олиниб, Россияга сургун қилинди. Унинг уйдан 48.000 рублга тенг мис ва кумуш тангалар, тилла буюмлар, осиелик хотин-қизларнинг қадим зеб-зийнатлари солинган сандиқ олиб кетилди. Бу буюмларнинг аксарияти Хива ҳунармандчилик маданиятининг ажойиб, бетакрор намуналари эди.

Туркистон генерал-губернатори Ф Кауфманнинг ўзи Хива хонлигидан тортиб олинган 329 та нодир ёдгорликни Россия Фанлар академиясининг Осиё музейига ва Эрмитажга совға қилади.

Ушбу талончилик биргина Хива хонлигида эмас, балки Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида ҳам олиб борилдики, оқибатда ўзбек халқи маданияти жуда оғир йўқотишларга дучор этилди.

Халқ маънавияти ва маданиятининг энг қимматли бойлиги бўлмиш қўлёмалар тақдирини ҳам ачинарлидир. Хонликларда, хусусан Хивада яратилган юзлаб бебаҳо меросни рус шарқшунос олимлари тўпладилар. Ҳақиқатни айтиш керакки, олимлардан Н.Хаников, П.Лерх, В.Григорьев, В.Вельяминов-Зернов, К.Залеман, В.Радлов, В.Розен, Н.Веселовский, В.Бартольд, А.Самойлович, А.Кун, Е.Коль ва бошқаларнинг кўплаб қўлёмалар меросини тўплаш, тартибга солиш, таржима қилиш, тавсифлаш ва нашр этишда шарқшунослик фани олдидаги хизматлари жуда каттадир. Уларнинг кўпчилиги мустамлакачилик сиёсатининг салбий томонларини жуда яхши англаб етганлар. Лекин шуниси ҳам ҳақиқатки, Россия олимлари ўз давлати манфаати йўлида хизмат қилиб, Туркистон, хусусан, хонликлар халқлари яратган бу қимматли асарлар ҳисобига ўз юртларининг қўлёмалар ва архив фондларини бойитганлар. Петербург ва Москва музейлари ва кутубхоналарини дунёдаги энг йирик қадимий, нодир қўлёмалар, ноёб буюмлар хазинасига айлантirdилар. Буларнинг ҳаммаси Туркистон халқлари маънавиятидаги энг катта йўқотишлардан ҳисобланади.

Ўзбекистонлик тарихшунос Б.Лунининг махсус ҳисоб-китобига кўра, Россия хазиналарига 1865 йилдан 1917 йилгача Ўрта Осиёдан (жумладан Хива хонлигидан) 3000 та шарқ қўлёзмалари тушган [10: 196]. 1897 йили Марказий Осиёга келган К.Залеман ҳамюрт олимлардан Наливкин, Вяткин ва Граменицкийлар билан учрашиб, улардан қўлёзмалар коллекциясини олади. Ўзи эса булардан ташқари яна 96 та қадимий қўлёзмани қўлга киритади. 1908 йили иккинчи марта Ўрта Осиёга келган К.Г.Залеман, археолог В. Л. Вяткин қўлёзмалар коллекциясининг жадвалини тузади. Шунингдек, маҳаллий халқларнинг ҳаёт тарзини кўрсатувчи этнографик буюмларни Осиё музейи учун олиб кетади [14: 175-177]. Лекин ҳудудимиздан Осиё музейи учун олиб кетилган буюмлар ва қўлёзмаларнинг барчаси ҳам у ерга топширилмаган. Бу қўлёзмаларнинг кўпчилиги ўша олимлар ва шахсларнинг хусусий коллекцияларида қолиб кетган. Таърифлаётган даврдан бир оз олдинлаб кетиб, шунинг ҳам таъкидлаймизки, шўро даврида (1949 йилга қадар Ўрта Осиёдан СССР ФА Осиё халқлари институтига (собиқ Осиё музейига) фақат форс-тожик тилларидаги қўлёзмаларнинг ўзидан 170 дан ортиғи топширилган. Уларнинг энг кўп қисмини В.Бартольд, Е.Бертельс, Н.Пасхин, А.Маргулан, А.Якубовскийлар топширишган [15: 3].

Рақамларга эътибор берсак, ҳайратли ҳолнинг гувоҳи бўламиз. Россиянинг биргина Осиё музейига 1874-1916 йиллари олимлардан В.Бартольд 20 та, В.Вельяминов-Зернов 19 та, Н.Веселовский 3 та, В.Вяткин 6 та, Д.Граменицкий 18 та, И.Десницкий 7 та, К.Залеман 105 та, И.Зарубин 11 та, В.Игнатъев 8 та, А.Калмиков 4 та, Карташов 1 та, А.Кун 85 та, С.Лапин 1 та, П.Лерх 32 та, Поспелов 8 та, Скайлер 1 та, С.Смирнов 3 та, Мезонов 1 та, А.Миллер 1 та, Мишутушкин 1 та, Н.Пантусов 1 та ва бошқа кўпгина кишилар Туркистон ўлкасидан, хусусан хонликлардан олиб кетган қўлёзмаларни топширишган. Булар албатта талон-тарожнинг энг юқори кўриниши эди. Энг кўп қўлёзма В.Иванов томонидан (605 та) олиб кетилган [16: 134-143].

Осиё музейида штатдан ташқари ишлаган бу шахсни И.Крачковский қўлёзмаларнинг «омадли овчиси» деб бекорга таърифламаган. К.Залеман эса ўзининг Ўрта Осиёга сафари хулосаларида шундай ёзади: «Ўрта Осиё қадимий нодир қўлёзмалар макони экан. Бундан кейин олимлар иштирокида кўплаб илмий сафарлар уюштириб, уларни Петербург музей ва кутубхоналарига йиғиб олиш зарур». Бу фикрлар ҳам юртимиздаги қимматли қўлёзма ёки нодир ёзма ёдгорликлар зўравонлик билан ташиб кетилганининг ёрқин мисоли эди. Бундай чексиз адолатсизлик, маданий ўғирлик ҳақида гувоҳлик берувчи ҳужжатлар Ўзбекистон марказий давлат архивида кўплаб учрайди. 1890-йилларнинг охири-1900-йилларнинг бошида Россиянинг Ўрта Осиёдаги маданий бойликларини қўлга киритиш мақсади тобора режали тус олиб, давлат аҳамияти даражасига эга бўлиб борди. Чунончи, бундай бойликларни бевосита тўплаш билан музейлар шуғулланадиган бўлди. Айни вақтда халқаро аҳамият касб эта борган осори-атиқалар бозори кенгайди. Бу ҳол Ўрта Осиё бадиий ва осори-атиқа буюмларини жаҳон осори-атиқалар бозори учун харид қиладиган эскифурушларнинг пайдо бўлишида ўз ифодасини топди. Мазкур бозор ўғирланган қадимги меъморчилик обидалари қопламалари ва қадимги буюмлар ҳисобига тобора кенгайиб борарди. Метрополиянинг йирик музейлари Ўрта Осиёга мутахассис ва хусусий шахсларни қадимий ашёлар қаерда мавжудлигини билиш учун юборарди. Масалан, 1895 йили Россия академиясининг антропология ва этнография музейи «Туркестанские ведомости» газетасида музей сотиб олиши мумкин бўлган нарсалар рўйхатини эълон қилади, унда нафис санъат буюмларидан тортиб қўлёзма, китоб ва муқоваларгача бор эди [17: 11].

Россия шарқшуносларининг хонликлардаги қўлёзма манбалар ва моддий ёдгорликларни ўрганиш соҳасида амалга оширган фойдали ишларини инкор этмаган ҳолда, уларнинг деярли барчаси ўз давлатининг мустамлакачилик манфаатига астойдил хизмат қилиб, буюртмани бажонидил бажарганлигини, бажарганда ҳам ҳаддан ташқари ошириб, босқинчилик руҳида бажарганининг

гувоҳи бўламиз. Акс ҳолда миллий маданий бойликларимиз бўлмиш қўлғезмалар, археологик топилмалар, қадимий тангалар, архивлар, зеб-зийнат буюмлари ва бошқа маданиятимиз дурдоналарини уларни яратган халқдан, яъни юртимиздан ўйлаб ҳам ўтирмай зўравонлик, сурбетлик билан мақсадли равишда ташиб кетганини қандай изоҳлаш мумкин?

Айни вақтда Россия шарқшуносларининг рус армияси офицерлари ва генералларидан ҳеч қандай фарқи қолмади! Агар бу олимлар ўз асарлари билан «жаҳон шарқшунослиги солномалари» таркибига кирмоқчи эканлар (ўзга юрт қўлғезма манбалари ҳисобига), нега юртимизнинг ўзида алоҳида, махсус архив ёки илмий институтлар ташкил этишмади ёки нима сабабдан шу масалалар юзасидан ҳукуматга мурожаат қилишмади? Афсуски, ушбу биз учун жуда ҳам армонли бўлган саволларга ҳеч ким жавоб бермас эди.

Ўрганилаётган даврда Хива хонлиги маданияти ва умуман хонлик ҳақидаги илмий маълумотларни рус шарқшунослари ўз асарларида ёритдилар. Гарчи уларнинг асарлари мустамлакачиларга хизмат қилган бўлса-да, бу шарқшунослар ичида ўзбек халқи маданиятига астойдил қизиқувчи олимлар ҳам кўп эди. Улардан бири Н.Веселовский бўлиб, у тарихий манбалар ва турли материаллар асосида 1877 йили биринчи марта Хива хонлиги ҳақида илмий асар ёзди [18: 364]. Н.Веселовский бу асарни қандай ёзгани ҳақида: «Менга бош манба сифатида деярли фақат ўзимиздагина бўладиган, Хива хонлиги тўғрисидаги узоқ-юлуқ хабарлар хизмат қилди. Бу хабарлар ҳар хил саёҳатлар ҳисобатлари, журнал ва газета мақолаларидан йиғилган эди. Уларни денгиздан томчидек тўплашга тўғри келди, кейин бир-бирига улаш ва солиштириб чиқиш қийин бўлмаса-да улар диққат билан, синчиклаб текширишни талаб этар эди» [19: 92], деб ёзиб масалага қанчалик жиддий ёндошганини билдиради. У Хива хонлигида юксак маданият яратилгани ҳақида ёзиб, маҳаллий халққа ўз хайрихоҳлигини билдиради ва ҳатто: «...биз цивилизация келтирдик... деб ўйлаймиз, биз ўзимиз забт этган осийликларга тинчлик, осойишталик,

хавфсизлик... келтирдик деб ўйлаймиз... Лекин буларнинг ҳаммасидан ҳам юқори бўлган яна бир олийнеъмат нарса бор. Бу миллат, миллий туйғу... Забт этилган мусулмонлар аҳволини тушунмоқ учун уларнинг ҳолатига кириш керак. Сиёсий маҳв этиш оғир, миллий маҳв этиш эса ундан ҳам оғирроқ. Биз ҳукмронлик қилган даврда эса улар айнан ўз мустақилликларини йўқотдилар. Мустақилликни бирон-бир ҳузур-ҳаловатга алмаштириш мумкинми ахир?», деб мустамлакачиликнинг асил моҳиятини очиб ташлайди.

Мустамлакачилар маъмурияти ва улар бошчилик қилаётган илмий жамиятлар турли доирада хилма-хил кўргазмалар ташкил қилишни ҳам ўйлаб топдилар. Кўргазмаларда Туркистондан, жумладан, хонликлардан тортиб олинган қимматбаҳо нодир буюмлар намойиш этиларди. Бу эса мустамлакачиларнинг маданият дурдоналаримизни янада кўпроқ талон-тарож қилиб, ташиб кетишнинг янгича яна бир усули эди.

Шахсан генерал-губернаторнинг ўзи бу ишга раҳбарлик қилиб, хонликларга ва жойларга ўз амалдорларидан вакиллар жўнатиб, хон хазиналаридан нодир, қимматбаҳо буюмларни танлаб олишни буюрарди ва бу буйруқ сўзсиз бажарилиши керак эди. 1891 йили Хива ва Бухоро амирлигининг нодир ёдгорликлари умумроссия кўргазмасида намойиш қилинган. 1900 йили эса ҳар иккала хонликнинг нодир ёдгорликлари Париждаги жаҳон кўргазмасида намойиш этилиб, минглаб кишиларнинг эътиборини ўзига қаратди.

1909 йили Хива ва Бухоронинг қимматбаҳо маданият дурдоналари Тошкентда ташкил қилинган қишлоқ хўжалиги кўргазмасида томошабинлар эътиборига ҳавола қилинди.

Минг афсуски, кўргазма экспонатларининг ҳаммаси тадбир ўтказилгандан сўнг Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрига ўтар эди. Ваҳоланки, бундай кўргазма ўтказиб туриш деярли одат тусига кириб, улар бир неча ўн марталаб ўтказилган ва ҳар сафар намойиш учун хонликлардан турли ноёб буюмлар олиб кетиларди. Булар албатта моддий-маънавий маданиятимиз меросига нисбатан

вахшиёна муносабатнинг навбатдаги кўриниши эди. Ўтказилган кўргазмалар ҳақидаги рақамларга ҳам бир эътибор берайлик: 1876-1878-йиллар ичида Туркистон миқёсида 5 та, 1878 йилдан 1888 йилгача 2 та кўргазма ташкил этилди. Уларда асосан ўлкадаги, хусусан хонликдаги халқлар томонидан яратилган ва мустамлакачилар тортиб олган маданий-маънавий дурдона мерослар намойиш этилди. Энг йирик кўргазма эса юқорида таъкидлаганимиздек, 1909 йили Тошкентда «Туркистон фани, саноати, қишлоқ хўжалигининг 25 йиллик юбилейи кўргазмаси» номи билан ташкил қилинди.

Тошкент шаҳрида 1911 йили 13 та, 1912 йили 2 та, 1915 йили 2 та бадий кўргазма ва 1916 йили 1 та бадий кўргазма уюштирилди. Булардан ташқари 7 марта умумроссия (1870 - 1913-йиллар) ва 10 марта жаҳон (1873 - 1914-йиллар) кўргазмаларида асосан Хива ва Бухоро хонликлари маданий ашёлари намойиш этилди [20: 18].

Табиийки, кўргазмаларда намойиш этилган экспонатларнинг барчаси Петербург ва Москвага жўнатилиб, подшо саройи ва марказ музейларига берилар эди. Шунингдек, хонликка келган элчилар ҳам, албатта, ҳар гал ноёб совғалар олиб кетардилар.

Масалан, хорижий сайёҳлардан Анри Мозер Хива хонининг амакиси Иброҳим Хўжадан анчагина совға ундиради, булар ичида шоир Махтумқули шеърлар тўпламининг қўлёзмаси ҳам бор эди. К.Вамберининг айтишича, бу Махтумқули шеърларининг Европага биринчи марта келтирилиши экан. Хива хони Феруз эса руслар талон-тарож қилиб кетган кутубхонасини не-не машаққат ва меҳнат билан қайтадан тиклайди, яна янги қўлёзма ва босма китоблар билан бойитади.

Хива хонлигига рус амалдорлари ва олимлари томонидан нодир моддий, маънавий, маданий бойликларни Петербургга ташиб кетиши мунтазам давом этди. Бу ўринда баъзи хонларнинг ҳаракатини ҳам қоралаш жоиз деб ҳисоблаймиз. Масалан, 1900 йили Саид Асфандиёр тўра Петербург саройи учун

Хива усталари махсус ишлаган қилич, кумушдан ясалаб, ўйма нақшлар билан безатилган катта қумғон, ҳажми 10 метрдан зиёд ёвмут гилами, беҳисоб ипак газламалар совға қилди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Туркистоннинг, жумладан хонликларнинг ноёб ёдгорликлари ва буюмлари қаерда турмасин, уларни ёқтириб қолган йирик амалдорларга тортиқ қилинган. Ҳатто, кўргазмага қўйилган ҳар қандай буюм ҳам бемалол олиниб, ҳадя қилиб юборилаверган. Масалан, 1870 йили Петербургда бутунроссия мануфактура кўргазмаси таркибидаги Туркистон бўлимидан томоша қилаётган императорнинг хотинига айрим буюмлар маъқул бўлади ва у хизматчиларга уларни олиб беришни буюради. Туркистон генерал-губернаторининг идора бошлиғи А.Гомзин губернаторнинг буйруғи билан уларни императорнинг хотинига тақдим этади [21: 4-5].

Айни вақтда ўзбек халқи яратган маданиятга жонқуярлик билан муносабатда бўлган рус шарқшунос олими В.Вяткин ўлкадаги осори-атиқа, меъморий обидаларни таъмирлаш ва сақлашга маблағ сўраб мустамлакачи маъмуриятга мурожаат қилганида Туркистон генерал-губернатори А.Самсонов унга: «Россия ҳукуматининг манфаати нуқтаи назаридан қараганда, бу ёдгорликларни сақлаб қолиш эмас, аксинча, уларни бузиб йўқ қилиш зарур», - деб жавоб берган. Унинг адъютанти эса очиқчасига: «Энг яхшиси тўрт артиллерия взводидан қўйиб, бу барча эски лаш-лушларни отиб, яқсон қилиш керак», деб қўшиб қўйган.

Хонлиқдан олиб кетилган маънавий бойликлар орасида Хива хонлари архивининг ҳам ўрни алоҳида бўлиб, унинг тақдири ҳам ниҳоятда ачинарли бўлган. Хоразм тарихини ўрганиш ва тарғиб қилишга хисса қўшиб келаётган мутахассис К.Нуржонов олиб борган тадқиқотлар натижасига кўра, 1873 йили руслар Хивани забт этганидан сўнг маданий-маънавий меросни талон-тарож қилиш жараёнида Хива хонлари архиви ҳам олиб кетилган ва у Санкт-Петербург кутубхонасига келтирилгач, қарийб 50 йил давомида ҳар қандай эътибордан

четда қолган экан. 1936 йилдагина рус шарқшуноси П.Иванов Ленинграддаги Салтиков-Шчердин номли халқ кутубхонасининг каталог ва расмий фондларида қайд этилмаган Хива хонларининг архивини топишга муваффақ бўлади [22: 5].

Академик Муҳаммаджон Йўлдошевнинг ёзишича, ушбу қимматли тарихий манба 1873 йили Тошкентга келтирилган. Хива сафарида рус кўшинлари билан бирга бўлган шарқшунос А.Кун саройдаги қўлёзма ва архив ҳужжатларининг мазмуни билан шахсан танишгач, генерал-губернатор Кауфман номига махсус мактуб йўллаган ва ушбу архивни Россия ФАнинг Осиё музейига ва Санкт-Петербургдаги халқ кутубхонасига жўнатишни сўраган. Натижада ўша архив 1876-1882-йиллари марказга жўнатилган. Хива қўлёзмаларини ўрганиб, марказга жўнатиш ишларида «жонкуярлик» кўрсатган А.Кун Хива халқи ишончига кириб ҳатто Искандар тўра номини ҳам олган эди.

П.Иванов эса ўзининг 1940 йили эълон қилинган «Архив хивинских ханов» номли фундаментал асарида Баёний ва А.Кун кўрсатган маълумотлардан ўн ҳисса ортиқ, яъни 3000 нусха китоб, ҳар бири 90 варақлик катта форматли рус дафтарига битилган Хива архив материаллари топилганини қайд этиб ўтади.

П.Иванов ва М.Йўлдошевлар излаб топган архив материаллари ҳозиргача топилган ҳужжатларнинг бир қисми холос. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Ўрта Осиё хонликларининг, жумладан Хива хонлигининг бебаҳо тарихий ва маданий мероси ҳисобланмиш архив материаллари ханузгача Оренбург, Уфа, Қозон, Москва, Санкт-Петербург қўлёзмалар фондлари, кутубхоналарида ва шахсий архивларда ўрганилмай ётганлиги аниқдир.

1870-йиллардан бошлаб ўлка халқлари орасидан Мирза Абдулла Бухорий, Мирза Барот, Мулла Абдурахмон, Қофиз, Акромполвон Асқаров каби ўнлаб осори-атиқаларни ниҳоятда кадрловчи ва тўпловчилар етишиб чиқди. Улар Туркистон ва унинг халқлари тарихига оид қадимги тангалар,

санъат асарлари ва бошқа кўплаб турли қимматли, маҳорат билан ишланган бетакрор буюмларни йиққанлар ва эҳтиёт қилиб асраганлар. Улар тўплаган

қимматбаҳо тарихий буюмларнинг кўпчилиги, афсуски, ҳозир ҳам Эрмижада сақланмоқда, айримлари эса қўлма-қўл бўлиб йўқолиб кетган.

Мустамлакачилар, айниқса улар орасидаги осори-атиқалар ва маданият дурдоналарининг қадрини билувчи шахслар бу ноёб ёдгорликларни эгаларидан арзимас чақаларга, арзонгаровга харид қилиб, гоҳо тортиб олиб Россияга олиб кетишган. Қуйидаги мисолга эътибор берайлик. Хоразм вилояти Шавот туманида жойлашган Бешмерган қишлоғида яшовчи Юнус эшон буванинг сўзларига қараганда, С.Толстов Абу Райҳон Берунийнинг «Хоразм тарихи» китоби учун унга 50.000 сўм (1990 йил пулида 5000 сўм) ваъда қилган экан. Юнус бува бу китобни Қорақалпоғистонда яшовчи дўсти орқали топган. Лекин ушбу китобнинг С.Толстовга берилишига маҳаллий зиёлилардан бирининг қарши чиқиши туфайли китоб қорақалпоғистонлик мулланинг қўлида қолиб кетган ва ҳар қанча қидиришларга қарамай топилгани йўқ [23: 3]. Бунга ўхшаш воқеаларни кўплаб келтириш мумкин. Маданият дурдоналарига оид маълумотларнинг сўнгида яна шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, мустақиллигимиз арафаларида ва истиқлол йилларида олиб борилган изланишларнинг кўрсатишича, бу талончиликлар кейинги ўн йилликларда ҳам, яъни, шўролар даврида ҳам ўзига хос усул ва воситалар билан давом эттирилган. Қуйидаги маълумотларга эътибор берайлик. 1950-йилларда рус археологларининг Хоразм вилоятидаги қазишмалари ҳақида А.Бердимуродовнинг «Топталган мерос» китобида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Академик С.Толстов бошлиқ археологик экспедиция аъзоларининг яхши хизматлари билан бир қаторда кишини ранжитадиган ишлари ҳақида ҳам, яъни улар топган ноёб осори-атиқаларни Москвага олиб кетганликларини айтишимиз керак. Экспедиция аъзолари 1951-1957-йиллар давомида милoddан аввалги 4-асрларда бунёд этилган Қўйқирилган қалъа ёдгорлигини қазиганлар. Бу ерда мақбара, қаср ва доира шаклидаги икки қаватли ибодатхонани очишган. Шунингдек, сополдан ясалган остодонлар, ҳар хил

суратлар ҳамда сополга битилган қадимги Хоразм ёзуви намуналари топилган. Бу осори-атиқалар ҳозирги кунда Москва этнография институтида сақланмоқда.

Худди шундай ачинарли ҳол Тупроққалъада ҳам содир бўлган. Милодий 2-3-асрларда бунёд этилган ушбу обида Хоразмнинг энг машҳур ёдгорликларидан биридир. Бу ерда хоразмшоҳларнинг «муқаддас саройи», ибодатхона ва маъмурий биноси очилган. Бу ердан топилган турли ҳажм ва шаклдаги ҳайкаллар, кўплаб деворий суратлар ва бошқа қимматли ёдгорликлар Москвадаги бутуниттифоқ таъмирлаш илмий-текшириш институтида сақланмоқда».

Юқоридагилардан ташқари Хоразмнинг антик ва ўрта асрларга оид тарихидан дарак берувчи Бозорқалъа, Бургутқалъа, Аёзқалъа, Девқалъа, Қизилқалъа, Қалъақир, Тешикқалъа, Қирққизқалъа, Шоҳсанам, Қўрғонқалъа ва бошқа ёдгорликлардан топилган юзлаб ашёвий далиллар, осори-атиқалар ҳам пойтахтга олиб кетилган. Буларни «маънавий мустамлакачилик» дейилса ҳам жуда юмшоқ баҳо берилган бўлади.

Мустақиллигимиз даврида, хусусан бундан буён Туркистондан, хусусан хонликлардан рус ҳамда совет итилоси даврида турли йўл ва усуллар билан талон-тарож қилинган маданиятимизнинг, маънавиятимизнинг бетакрор намуналарини излаб топиш, ўз ўрнига қайтариш, уларни яна халқимиз мулкига айлантириш масаласи шу куннинг энг долзарб муаммолари ва вазифаларидан ҳисобланади.

Хуллас, юқорида зикр қилинган мисоллардан кўриниб турибдики, маҳаллий халқнинг яшаш тарзи ва удумлари билан ҳеч қандай ҳисоблашмай, ҳар қандай йўл билан уларнинг ҳисобидан бойлик орттириш, талон-тарож қилиш мустамлакачи рус маъмурияти сиёсатининг устувор йўналишини ташкил қилар эди.

Хоразм ўкасида яшаган аجدодларимиз ўтган минг йилликлар давомида яратиб кетган ўзларининг моддий, маънавий маданияти билан кейинги авлодлар

маданияти ривожига учун мустахкам пойдеворни барпо этдилар. Уларнинг турли соҳалар ривожига бахишлаб турли асрлардаги ихтиролари, кашфиётлари, яратган янгиликлари ўша даврдаёқ Хоразм номини нафақат Шарққа, балки бутун дунёга танитган эди. Бу ҳолатлар XIX аср II ярмида Рус босқинчилари Хива хонлигини ўзларига бўйсундиргандан сўнг, яъни, қарамлик даврларида ҳам ўзига хос давом этди

Шунингдек, мустамлакачиликнинг дастлабки кунлариданоқ босқинчилар Хива хонлигидан аجدодларимиз томонидан бир неча асрлар, ўн йилликлар давомида яратилган моддий-маданий меросни, маданият-санъат асарларини, ҳунармандчилик буюмларини зўравонлик билан ўзлаштириб, талон-тарож қилиб олиб кетдиларки, бу ҳолатлар маданиятимиз хазинасига, меросига берилган ниҳоятда қаттиқ зарба бўлди.

Лекин, шунга қарамай хонлик аҳолиси ўз миллий қадриятларини сақлаб қола олди. Миллий анъаналар, халқ ижоди, урф-одатлар, расм-русум ва удумлар, бунёдкорлик ишлари тўхтаб қолмади. Бу ҳолатлар эса қарамлик даврида халқ миллий ўзлигининг сақланишига, манқуртга айланиб қолмаслигига омил бўлиб хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Фан ва турмуш. -1991. -№9.
2. Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий.
3. ЎзМДА, 2681-жамғарма, 1-рўйхат 42-иш 30-варағ.
4. ЎзМДА. 2681-фонд, 1-рўйхат. 42-иш, 18-варағ.
5. ЎзМДА 1-фонд, 15-рўйхат, 389-иш. 17-варағ.
6. Содиқова Н. Талон-тарож қилинган мулк // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, -1991. 19 июль.
7. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. -Т.: 2001.
8. Садыкова Н. Музейное дело в Узбекистане.

9. Кун А. Научные работы во время Хивинского похода // Турк. ведомости. -1873. -№50.
10. Лунин Б. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. -Т.: Фан, 1965.
11. Стасов В. Избр. соч. Т.I. -СПб., 1894.
12. ЎзМДА. 2681-фонд, 1-рўйхат, 42-иш, 18-варақ.
13. Стасов В. Трон хивинских ханов.
14. Историография общес. наук в Узб. Т.V. Сост. Б.Лунин. -Т.: Фан, 1974.
15. Акимушкин О., Кушев В., Мушков Н. и др. Персидские и таджикские рукописи Ин-та народов Азии АН СССР. Крат. алф. кат. -М.: Наука, 1964. -Ч.II.
16. Персид. и тадж. рук. ин-та народов Азии АН СССР. Крат. алф. кат.
17. Турк. ведомости. -1895. -№64.
18. Веселовский Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве.
19. Худойбергенов К. Хива хонлари шажараси.
20. Чабров Г. Выставочная работа в Турк. крае (1869-1916). Рук. ЦГА Уз. Ф-2681. Оп.1. д.42. л.18.
21. ЎзМДА. I-фонд, 20-рўйхат, 2952-иш. 4-5-варақлар.
22. ЎзМДА. I-фонд, 20-рўйхат, 2952-иш. 4-5-варақлар.
23. Нуржонов К. Маданиятимиз дурдоналарини излаб // Хоразм ҳақиқати. -1990. -18 янв.
24. Рўзимухаммад Г. Уйғониш аломатлари // Хоразм ҳақиқати. 1990. -23 ноябрь.

THEFT OF CULTURAL VALUES FROM THE KHIVA KHANATE

Annotation. *The article provides analytical information on the looting of valuable art and cultural artifacts in the Khiva Khanate during the period of colonization by the Russian Empire.*

Key words: *Khiva, Russia, art, culture, manuscripts, Mac Gahan, Nikolai Romanov, V.Vyatkin.*

КРАЖА КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ИЗ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. *В статье представлена аналитическая информация о разграблении ценных предметов, связанных с существовавшим искусством и культурой в Хивинском ханстве в период колонизации Российской империей.*

Ключевые слова: *Хива, Россия, искусство, культура, рукописи, Мак Гахан, Николай Романов, В.Вяткин.*